

Лекційний матеріал

Тема. Фразеологія

1. Українська фразеологія як наука про систему стійких сполучень слів.
2. Поняття про фразеологізм та його ознаки.
3. Класифікація українського фразеологічного фонду.
4. Джерела походження фразеологічних одиниць.
5. Стилїстична роль фразеологізмів.

Поруч з окремими словами в українській мові існують більш складні лінгвістичні утворення у вигляді словосполучень, сполучень слів, речень, які мають цілісне значення завдяки постійному лексичному складу і структурі. Вони називаються фразеологізмами, фразеологічними одиницями, фразеологічними зворотами, фраземами, стійкими зворотами, усталеними словосполученнями (у «Словнику лінгвістичних термінів» О.С. Ахманової – 23 назви): *байдики бити* (ледарювати), *клювати носом* (дрімати), *кров з молоком* (здоровий), *на лапу* (хабар), *не при своїх* (божевільний), *і ходу* (втекти).

Фразеологізм – це лексико-граматична єдність двох чи більше слів, граматично організованих у вигляді словосполучення, сполучення слів чи речення, що має специфічне значення і постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність.

Фразеологія порівняно молода галузь в українському мовознавстві (виділилася з кінця 40-х років XX століття), але сьогодні відомі фразеологи розробили різні аспекти цієї дисципліни (Г.М. Удовиченко, Л.Г. Скрипник, М.А. Жовтобрюх, Ф.П. Медведєв, М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Авксентьєв, В.Д. Ужченко, Ю.Ф. Прадід).

Українська фразеологія вивчається у синхронному і діяхронному планах. Сучасна наука фразеологія за об'єкт вивчення має стійкі вислови, їх семантику, структуру, походження, роль у мові, взаємозв'язок з іншими мовними одиницями.

Вона найтісніше пов'язана з лексичною системою (зі словом як предметом вивчення лексикології), із синтаксисом (словосполучення і речення). Фразеологізми, з одного боку, мають ознаки, спільні з цими одиницями мови, а з другого – відрізняються від них. Фразеологічний зворот – це окрема, самостійна одиниця мови, здатна виражати свою семантику, вступати у різні смислові та граматичні зв'язки з іншими одиницями мови.

Із часу відкриття фразеологічної одиниць (ФО) як об'єкту мовознавства було встановлено фундаментальне положення про те, що сукупність фразеологізмів становить собою розширення лексичного складу мови. Фраземи, принаймні наявні в слов'янських мовах, мають одну дуже цікаву властивість: вони позначають далеко не все пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоціонально, експресивно. Саме цією властивістю визначається й кількісна

сторона фраземного складу кожної мови зокрема. Так, якщо на сторінках СУМу в 11-ти томах уміщено понад 135 тисяч слів, то фразем у ньому не більше 10 тисяч.

Тому для фразеології, як і для лексики, властиві такі ж внутрішні закономірності, зокрема системні відношення.

Як і слова, фразеологізми: 1) не конструюються щоразу, а відтворюються як готові, наявні в мові одиниці з певним значенням; 2) виконують називну функцію (але вторинну, яка є образною, переносною); 3) можуть синонімізуватися з іншими фразеологізмами та словами (*обідрати до нитки – обдерти як липку – пустити з торбами – розорити; ніколи вгору глянути – кручуся як білка в колесі – товчуся як у ступі – багато працювати; підбивати клинці – смолити халяви – топтати стежку – залицятися; стріляний горобець – собаку з'їв – морський вовк – третій калач – був на коні і під конем – досвідчений, бувалий*), антонімізуватися (*працювати в поті чола ↔ байдики бити, гладити по голівці ↔ намилили шию, як кішка з собакою ↔ душа в душу, молоко на губах не обсохло ↔ в літах, хоч лопатою загібай ↔ як кіт наплакав, гладити за шерстю ↔ гладити проти шерсті, легкий на руку ↔ важкий на руку*), характеризуються багатозначністю (окремі ФО мають від 2 до 10-12 значень): *зводиться на ноги* має такі значення: 1. Підростати, ставати дорослим. 2. Одужати, поправлятися після хвороби. 3. Розвиваючись, досягти певного рівня. 4. Поліпшити матеріальний стан. 4) виконують ту ж синтаксичну функцію, що і слова: *втекти з поля битви і п'ятами накивати з поля битви*.

На відміну від слів, фразеологізми:

- 1) складаються із самостійних одиниць мови – слів, які найчастіше можуть функціонувати окремо і мати відповідні форми;
- 2) відрізняються більшою точністю значення, яке частіше, ніж у слова супроводжується образною характеристикою (*перебільшити - зробити з мухи слона, усе зрозуміло – на лобі написано, дуже близько – рукою подати*).

Фразеологізми мають сталу конструкцію, одні й ті ж компоненти у складі, заміна чи доповнення яких руйнує фразеологічну одиницю.

На відміну від словосполучень і речень, фразеологізми містять думку, виражену метафорою, порівнянням чи епітетом, образною аналогією.

Порівняйте:

Гріти руки (над вогнищем)

– *гріти руки* (на чужому добрі);

Ловити птахів (гав)

– *ловити гав* (на занятті);

Не все те золото, що блищить

– *не все те золото, що блищить*.

Існує кілька традиційних наукових класифікацій фразеологічних одиниць.

Семантична класифікація Баллі-Виноградова.

Її запропонував швейцарський учений Ш. Баллі («Короткий нарис стилістики», Женева, 19005), творчо переробив і застосував до фразеології

російської мови В.В. Виноградов («Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины», 1946). На основі співвідношення значення фразеологізму із значенням його компонентів фонд стійких зворотів традиційно поділяється на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення і додані М.М. Шанським фразеологічні вирази (у праці «Лексикология современного русского языка», 1964). Цю класифікацію сприйняли й українські мовознавці.

Отже, основою виділення головних типів ФО є ступінь семантичної з'єднаності слів компонентів і співвідношення семантики всього вислову із семантикою його окремих складників.

Фразеологічні зрощення (ФЗ) – немотивовані і неподільні одиниці, значення яких не співвідносяться із значенням слів, що входять до їх складу (*свиню підкласти* (підвести), *дуба врізати* (померти), *заморити черв'яка* (поїсти).

Їхня внутрішня логіка з сучасної точки зору є незрозумілою, а нерозкладність зумовлена 4-ма ознаками:

- 1) наявністю неживаних або відмерлих слів (*збити з пантелику*, *баглаї напали*, *у чорта на куличках*, *дати орала*, *розпустити нюні*);
- 2) наявністю граматичних архаїзмів (*притча во язице*, *нічтоже сумняшеся*, *темна вода в облацех*);
- 3) семантичне переродження компонентів, що призвело до абсолютної відсутності мотивованості (*сидіти на бобах*, *Лазаря співати*, *собаку з'їсти*, *на всі заставки*, *ловити гав*, *сісти в калошу*, *піднести гарбуза*);
- 4) вираження волевиявлення – фразеологізми-вигуки: *От тобі й на! Чого доброго! Нічого собі!*

ФЗ виступають часто еквівалентами слів і синтаксичним цілим.

Фразеологічні єдності (ФЄ) – семантично неподільні стійкі словесні словосполучення, цілісні значення яких певною мірою мотивуються значенням складових частин: *Як в рот води набрати* (нічого не говорити, мовчати, ніби в роті вода), *вилами по воді написано* (ненадійно, непевно, так само, як написано вилами по воді), *носити воду решетом*, *товкти воду в ступі*, *наламати дров*, *підкрутити гайки*, *тримати камінь за пазухою*, *кров з молоком*, *мінати шило на мило*.

ФЄ колись були вільними сполученнями слів, тому їх фразеологічне значення прогнозується окремими словами (їх потенційним смислом).

ФЄ часто збудовані на контрасті (*з вогню та в полум'я*), паралелізмі (*переливати з пустого в порожнє*), римованих співзвуччях (*було та загуло*, *катюзі по заслuzі*, *хоч пан хоч пропав*), каламбурних зіставленнях (*на городі бузина*, *а в Києві дядько*; *сім верст до небес і все лісом*).

На відміну від ФЗ, складові частини ФЄ можуть розділятися іншими словами (*зірвати [з наклепників] маску*, *намилити [прогульникам] шию*). Значення ФЄ і ФЗ завжди образне. Їх іноді ще називають ідіомами (від грецького «ідіотизм» - дивність, незрозумілість), вони не перекладаються на інші мови, власне фразеологізми становлять ядро української фразеології.

Фразеологічне сполучення (ФС) – це звороти, цілісне значення яких створюється реалізацією зв'язаних значень окремих слів. У них значення кожного слова чітко відокремлене і виявляється лише з певним обмеженням колом слів: *брати участь, брати слово, брати зобов'язання* (порівняймо із значенням слова *брати* у словосполученні *брати книгу*).

Значення ФС часто не мають образного компоненту. Проте є серед них і образні: *насупити брови, нагла смерть, горобина ніч, малиновий дзвін, страх (радість, досада) бере, похнюпити голову, вишкірити зуби, закопирити губи*.

Класифікація Баллі-Виноградова має слабкості: важко розмежувати окремі типи стійких зворотів, багато ФО не охоплені нею. Саме тому М.М.Шанський увів четверту групу – фразеологічні вирази (ФВ) – стійкі сполучення слів, які є семантично неподільними і складаються із слів з вільним значенням: *вузьке місце, гаряча точка, порядок денний, сила тяжіння, пленарне засідання* (це одиниці номінативного характеру). Серед них є мовні кліше – ФВ - словосполучення без всякої образності. Сюди ж належать прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови (одиниці комунікативного характеру): *Не плюй у колодязь – знадобиться води напиться; Хто рано встає, тому Бог дає; Потрібен, як корові п'ята нога*.

ФВ, які мають конкретне літературне джерело, називаються крилатими висловами: *Ніщо не цінується так дорого і не коштує нам так дешево, як ввічливість* (М. Сервантес); *І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); *Сізіфова праця* тощо.

Морфологічна класифікація

Фразеологізм – це одиниця мови, що становить собою єдність фразеологічного змісту і форми. За характером значення й виконуваними синтаксичними функціями в реченні ФО можуть співвідноситися з різними частинами мови. Граматичні розряди ФО часто збігаються із приналежністю їх стрижневих компонентів до тієї чи іншої частини мови (*не густо* – мало, *кирпу гнути* – задаватися). Однак встановити стрижневий компонент можна не завжди, оскільки їх будова, компонентний склад не мають нічого спільного із загальним значенням одиниці загалом.

Таким чином, за співвідношенням значення фразеологізму з певною частиною мови розрізняють такі лексико-граматичні розряди фразеологізмів:

- 1) дієслівні: *витрішки продавати, світити ребрами, на головах ходити* (чинити безладдя), *величатися, як свиня в дощ* (поводитися зверхньо), *розпустити вуха* (слухати уважно);
- 2) іменникові: *розумна голова, під вусом, переїжджа сваха* (непосидюща людина), *довгий карбованець* (легкий заробіток);
- 3) прислівникові: *без задніх ніг, в пух і прах, через пень-колоду, служити вірою і правдою* (віддано), *одним махом* (за один раз), *ще й чорти навкулачки не бились* (рано), *кров з носа*;
- 4) прикметникові: *не ликом шитий, ні риба ні м'ясо, важкий на підйом, на руку, як з хреста знятий* (кволий), *хоч з лиця воду пий, з кіндратиком в голові, мов у воду опущений, від серця (щирий)*;

5) займенникові: *наш брат* (ми, я), *який чорт?* жодна душа (ніхто), *перший пройдисвіт* (будь-хто), *печене й варене* (абсолютно все), *останній дурень* (кожний);

6) вигуківі: *Чорта з два. От тобі й на! Матінко моя! Ні пуха ну пера! Тіпун тобі на язик! Ласкаво просимо!*

За структурою ФО в українській мові поділяються на ФО, організовані за моделями словосполучень, ФО організовані за моделями речень, мінімальні фразеологізми:

1) ФО, співвідносні за будовою із словосполученням, в свою чергу поділяться на 2 групи:

а) збудовані за моделлю сурядних словосполучень: *сміх і сльози, за і проти, ну бе ну ме, без кінця-краю, душа в душу* (поєднуються різні частини мови з допомогою прийменників, сполучників, безсполучниковим зв'язком; складові частини можуть перебувати в антонімічних і синонімічних відношеннях);

б) збудовані за моделлю підрядних словосполучень: *стара гвардія, не в своїй тарілці, з дорогою душею, корінь зла, вітер у голові, з голови до п'ят, озброєний до зубів, собі на умі, співати з чужого голосу, поклавши руку на серце, на порозі смерті.*

Незважаючи на те, що ФО, збудовані за моделями підрядних іменних, дієслівних словосполучень, це не означає, що вони належать до відповідних семантико-граматичних розрядів.

2) Фразеологізми-речення можуть мати структуру простих і складних речень. Серед ФО–простих речень є поширені й непоширені двоскладні речення (*Голова йде обертом. Очі на лоба вилізли. Вітер у кишенях гуляє. Ведмідь на вухо наступив*).

Непоширені конструкції становлять собою дієслівно-іменні сполуки (*Гедзь укусив. Руки засвербіли. Душа не лежить*) або поєднання іменника й прикметника (дієприкметника) (*Кишка тонка. Руки короткі. Закон неписаний*). Причому переважна більшість фразеологізмів цього типу здатна до поширення другорядними членами (*Ноги не несуть кого. Номер не пройде кому. Чорна кішка пробігла між ким*), які до складу ФО не входять, хоч і є частиною синтаксичної конструкції.

ФО, організовані як складні речення, мають структуру складносурядних речень (*Згода дім будує, а незгода руйнує. Вчення в щасті прикрашає, а в нещасті утішає*); складнопідрядних речень (*Добре там, де нас немає. Що посієш, те й пожнеш. Краще з розумним згубити, ніж з дурним знайти. Хіба ревуть воли, як ясла повні?*); безсполучникових речень (*Баба з воза – кобилі легше. За двома зайцями поженешся – жодного не спіймаєш. Все тече, все міняється*); складні синтаксичні конструкції (*Не той друг, що лащиться, а той, що печалиться*).

ФО, співвідносні з реченнями, можуть супроводжуватись модальними словосполученнями: *Диму без вогню, як кажуть, не буває! Правду кажуть: з ким поведешся, того і наберешся.*

Окрему структурну групу складають мінімальні фразеологізми (МФ) – стійкі звороти з одним (або двома) службовими і одним повнозначним словом (*під боком, за спасибі, на чотирьох, ані дрібки, не клеїться, не по собі, ні на п'ядь, ні слова, і ходу, хоч плач, як на духу, тільки й бачили*).

За ознакою відтворюваності, усталеним компонентним складом виділяють такі мовні одиниці, як прислів'я, приказки, примовки, крилаті слова (жанрова класифікація).

Прислів'я – виражене формою речення (просте, складне) народне висловлення повчального змісту, яке формулює певну життєву закономірність або правило, що є узагальненням народних спостережень, досвіду:

Згаяного часу і конем не доженеш.

Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить.

Не спитавши броду, не лізь у воду.

Одні з них зберігають номінативність (пряме значення) (*Друзі пізнаються в біді. Під лежачий камінь вода не потече*), а інші – переносне.

Приказки – стійкі народні висловлення також розраховані на повчання, але мають буквально значення (пряме) відповідно до конкретних життєвих ситуацій:

Ходить і спить.

Розуму палата, та ключ від неї загублений.

Не мала баба клопоту...

П'яте колесо до воза.

Очі на мокрому місці.

Купило – притупило.

Примовки – усталені етикетні вислови:

- формули вітання, запрошення: *Хліб – сіль! Ласкаво просимо! Сідайте в нашої хаті! В ногах правди немає! Скільки літ, скільки зим!*

- формули побажання: *Здорові будьмо та себе не гудьмо! Великий рости та щасливий будь!*

- каламбурні сполуки: *Нате й мій глек на капусту, щоб і я Настя була! Залізти на грушку і рвати петрушку! Так їсти хочеться, що й переночувати ніде!*

Крилаті слова - це стійкі афористичні, найчастіше – образні вислови, засвоєні з фольклорних, літературних або наукових джерел, вислови видатних людей, вживані у мовній практиці:

З усіх втрат найбільша втрата часу (Г. Сковорода).

Інші часи – інші пісні (Буало).

Наша дума, наша пісня не вмре, не загине (Т. Шевченко).

Лексичний склад фразеологізмів різноманітний. Проте переважна більшість їх групується навколо найуживаніших слів. Так, десятки і сотні фразеологізмів створені навколо слів, що означають частини тіла (наприклад, із словом «рука»- близько 100 одиниць).

Фразеологія виникла на вищому етапі розвитку мови. Значна частина ФО – це метафоризовані вільні словосполучення, які 1) постійно вживали в узагальненому, образному переносному значенні: *змотувати вудочки*,

жувати жуїку, зміна декорацій; 2) виражали єдині поняття, актуальні для певної епохи: *м'яка посадка, холодна війна, критика знизу*; 3) містили слова, здатні розвинути фразеологічно зумовлене значення (*корінь зла, сіль землі, горобина ніч*).

Основу української фразеології складає власне український прошарок, про який М. Рильський писав: «... скарбниця фразеології є вірним дзеркалом народного життя, правдивим літописом історичних подій».

Основними джерелами витворення й поповнення фразеологізмів є:

1) жива народна мова, у якій відбиваються його характер, звичаї, обряди, побут: *дати гарбуза, крутитися на язиці, крутий як пасхальне яйце, пропав як швед під Полтавою, вільний козак, передати куті меду, гратися в kota й мишки, як вкопаний, кругова порука*;

2) професійно-виробниче мовлення: *перший дзвінок; де тонко, там і рветься; шити білими нитками; з голочки; увіходити в роль; як по нотах; взяти на мушку; не нюхати пороху; здавати позиції; змотувати вудочки; клювати носом*.

Ця група активно поповнюється у наш час: *гаряча точка, обірвати телефон, зоряна хвороба, метати ікру, акції підвищуються, світовий стандарт, день відкритих дверей, під ключ, електронна пошта, чорний ящик, психологічний бар'єр, в генах, телефон довір'я, кінцевий результат, робити послугу, жовта преса, маріонетковий уряд, по бартеру*.

3) термінологічні словосполучення з різних галузей науки, техніки: *ставити знак рівності, зірка першої величини, на холостому ходу, натискати на всі педалі, зводиться з півоберта, абсолютний нуль, досягти апогею*.

4) фольклорне середовище (пісні, думи, казки, анекдоти, небилиці): *живуть, хліб жують; дати кучму; за тридев'ять земель; медові ріки; мертва вода; сім мішків гречаної вовни*.

5) спостереження народу за світом рослин і тварин: *як горох при дорозі, міцний горішок, тримати хвіст трубою, повісити вуха, мокра курка, муха вкусила*.

6) існують українські фразеологізми – за рахунок розширення значень чи відтінків: *вигнати в шию > шияку, дати в лице > мордяку*;

усічення ФО: *розказувати різдвяний сон рябої кобили > сон рябої кобили; пити гірку чашу > гірка чаща; пасти задніх овець > пасти задніх*.

нарощення відомих ФО: *моя хата скраю [я нічого не знаю], кум королю [сват міністру], святий та божий [на чорта схожий]*;

контамінації (злиття, об'єднання синонімічних чи близьких за звучанням виразів): *точити баляси чи баляндраси, вибитися з грошей > вибитися з сил + вийти з грошей*.

Названі прийоми об'єднані спільною назвою – трансформація (цілеспрямована зміна чи заміна компонентів).

У такий спосіб з'явилися нові вислови у розмовно-діалектному мовленні (личить як корові акваланг (сідло), багато як дірок на перфокарті, розуміється як баран в обчислювальній машині (аптеці), іншомовні фраземи, на основі яких шляхом калькування, утворюються українські одиниці (блудний син, камінь спотикання, козел офірний, нести хрест, умивати руки, ноїв ковчег (конфесійні тексти);

з російської мови: дем'янова юшка, казанська сирота, сидати не в свої сани;

з латинської: золота середина, вогнем і мечем, гола істина, порочне коло, правдами і неправдами;

з французької: варфоломійська ніч, золота медаль, медовий місяць, тюрма народів, шукати вчорашнього дня, кохання з першого погляду;

з німецької: весна народів, вища краса, іскра Божя, червона нитка, коту під хвіст;

з англійської: машина часу, останній з могікан, синя панчоха, життєвий рівень;

з польської: вискочив, як Пилип з конопель, дати відкоша;

з арабської: випустити духа (джина) з пляшки;

з норвезької: любовний трикутник.

Певна кількість фразем запозичена без будь-яких змін:

зі старослов'янської (найбільше): альфа і омега, камінь преткновенія, святая святих, голос вопіючого в пустелі;

з латинської: *ab ovo* (з самого початку); *ferro et igni* (вогнем та мечем); *tabula rasa* (чиста дошка);

з італійської: *finita la commedia* (настав кінець, крах); *tutti frutti* (всіляке);

з польської: *zlota wolonosc, nie pozwalam*;

з російської: жестокие нравы, лёгкость в мыслях необыкновенная, забыться и заснуть, мальчики кровавые в глазах.

7) літературні, публіцистичні джерела дали багато крилатих висловів, які стали акумульованим, стислим вираженням важливих ідей, думок, сентенцій: *О часи! О звичаї!* (Цицерон), *гола правда* (Горацій), *останній з могікан* (Ф. Купер), *переоцінка цінностей* (Ніцше), *бути чи не бути, Ромео і Джульєтта* (Шекспір).

Більше 100 висловів можна навести із творів Т. Шевченка: *в своїй хаті своя правда, і сила, і воля; де нема святої волі, не буде там добра ніколи; караюсь, мучуся, але... не каюсь.*

Скарбниця крилатих висловів і слів не обмежується здобутками минулого. У неї постійно складають перлини мудрості поети, письменники нової доби. Загальновідомими стали слова В. Симоненка: *Все на світі можна вибрати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину*; А. Малишко: *Хвальба є тлінь, а від зради немає поради*; О. Довженка: *Всяка справа має свою нудьгу*. Багато цікавих висловів у поезії Ліни Костенко: *Кожен фініш – це, по суті, старт; сумління – річ тендітна і марка; лиш народи, явлені у Слові*

,достойно можуть жити на землі; при владі чоловік належить не собі; той, хто гризеться за корону, у тому величі нема.

Фразеологія – окраса мови і могутній стилістичний засіб. Невипадково на початковому етапі розвитку її відносили до стилістики.

Частина ФО має незначний рівень експресивності, емоційності, додаткових відтінків (*іти на користь, із року в рік, повернути увагу*). Це термінологічні сполучення (*дійсний спосіб, прямий кут*), офіційно-ділова фразеологія (*оголосити догану, заслухавши і обговоривши*).

Переважна більшість фразеологічних зворотів є могутнім засобом дотепної, влучної, мудрої й глибокої передачі думки. Ці звороти тяжіють до певного стилю:

Наприклад, для розмовно-побутового характерні такі фразеологізми, як: *кирпу гнути, потрібний як свині калатало, зігнутися в три погібелі*. Вони мають відтінок іронії, жарту, фамільярності.

Фразеологізми широко використовуються в художній та публіцистичній літературі. Ці перлини народної мудрості допомагають високохудожньо відтворити життя, посилюють образність, поживляють виклад, створюють відповідний колорит, служать засобом стилізації під усну розповідь, для мовної характеристики героїв. Нерідко вони є виразним композиційним компонентом твору.

Справжніми майстрами у використанні фразеологічних багатств української мови були і є Т. Шевченко, П. Мирний, М. Стельмах, О. Гончар та інші.

Ш. Баллі писав: «Чим яскравіше виражена індивідуальність письменника, тим рідше він вживає всіма неодноразово читані й чужі вирази. Справжній письменник намагається оновити звичайні словосполучення, як він оновлює образи».

Наявність багатой синоніміки у сфері фразеології дає можливість вибрати найбільш точний і влучний вислів.

У системі фразеології маємо дві яскраво виражені тенденції: одна – тяжіння до стійкості структури і компонентного складу, друга – до оновлення компонентів, їх варіативність у морфологічному оформленні та синтаксичній організації при незмінності загальної семантики ФО. Є три основні типи фразеологічних варіантів: лексичні, граматичні, змішані.

Лексична варіативність полягає у синонімічній заміні компонентів: *тримати* (держати) *ніс за вітром*, *підняти* (брати) *на сміх* (глум), *бити по кишені* (гаманцю), *під п'ятою* (каблуком), *розбити глек* (горщик), *без сьомої* (десятої, дванадцятої) *клепки*.

Граматичні варіанти: *дерти* (задерти) *носа, по самі* (самісінькі) *вуха, замовити слово* (словечко), *піймати на слові* (на словах), *зайтися від сміху* (сміхом), *запаморочилося* (-ася) *в голові* (-а).

Змішані (лексико-граматичні) варіанти: *став* (стати) *диба* (дибки, дибом, стовбуром, дуба), *ледве* (насилу) *ноги тягти* (волочити).

Українська фразеологія систематизується і опрацьовується. Є чимало специфіальних фразеологічних словників. Фразеологія фіксується в загальнономовних словниках. Є спеціальний підрозділ фразеографія, який займається з'ясуванням методів і прийомів укладання фразеологічних словників.

Найповніші видання – **академічні** Фразеологічний словник української мови (ФСМ) у 2-х книгах (1992-93) та Словник фразеологізмів української мови (2003). Є ще й інші словники: **І.С.Олійник, М.М.Сидоренко.** Українсько-російський та російсько-український фразеологічний тлумачний словник (1991); **М.П.Коломієць, Є.С.Регушевський.** Словник фразеологічних синонімів (1988); **Ю.Ф.Прадід.** Російсько-український фразеологічний тематичний словник. Емоції людини (1996); **А.Коваль, В.Коптілов.** Крилаті вислови в українській літературній мові (1975); **В.С.Калашник, Ж.Колоїз.** Словник фразеологічних антонімів (2001); **О.Скопненко, Т.Цимбалюк.** Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник (2002).

Тема 11. Лексикографія

Тема 5. Сучасна українська лексикографія

1. Українська лексикографія як наука.
2. Типи й різновиди словників.
3. Напрямки розвитку сучасного українського словникарства.

Лексикографія – багатозначний термін:

1. Розділ мовознавства, що досліджує способи й методи укладання словників.
2. Сукупність словників певної мови.
3. Процес збирання слів, їх упорядкування, опис.

Сучасна українська лексикографія – дуже розвинена наука. На сьогодні вона має кілька підрозділів: металексикографія (теоретична база), термінографія, синонімографія, фразеографія. Основним об'єктом словникарської науки є слово, а предметом – технологія укладання словників і розроблення її теоретичних засад.

На сьогоднішній день виходить кілька лексикографічних серій: "Бібліотека державного службовця", Бібліотека державної мови", "Словники XXI століття", "Академічні словники", "Словники України".

Словник – це довідкове зібрання у формі книги (а тепер і електронний варіант) слів, інших мовних одиниць з інформацією про їх значення, походження, вживання чи перекладом на іншу мову.

Перші друковані українські словники з'явилися у XVI ст. (автори Л. Зизаній (1596 р.), П. Беринда (1627 р.). Першим словником сучасної української мови став словничок, доданий І. Котляревським до "Енеїди" (1798 р.).

Вершиною української лексикографії кінця XIX – початку XX століття став Словарь української мови Б. Грінченка у чотирьох томах (1907-1909 рр.), який став праобразом сучасних тлумачних і перекладних словників.

Найавторитетніші сучасні словники – академічні (є тлумачні, іншомовних слів, етимологічний, синонімів, орфографічний, орфоепічний).

Залежно від призначення й характеру пояснення словникового матеріалу виділяють два типи словників – енциклопедичні й лінгвістичні – та багато їх різновидів.

До енциклопедичного жанру належать енциклопедії, енциклопедичні словники (наприклад, економічний, юридичний, літературознавчий, комп'ютерний, політичний, філософський, біологічний), довідники, біографічні словники, значна кількість одномовних термінологічних словників.

Енциклопедичні словники доступно подають текстову (а не лінгвістичну) інформацію, з усіх або окремих галузей знань (про предмети, явища, події, людей, країни) із залученням зображальних форм (малюнків, фотознімків, карт, планів, діаграм).

Вони бувають двох різновидів:

загальні (універсальні)

галузеві (спеціальні)

УРЕ у 12 т. (1977-1985 рр.),	кібернетична у 2-х т. (1973 р.) –
УРЕС у 3-х т. (1985-1987 рр.),	перше у світі видання,
Дитяча енциклопедія,	географічна, банківська,
УСЕ,	сільськогосподарська, театральна,
Енциклопедія українознавства у	юридична,
10 т. (1993-1994 рр.)	Українське козацтво,
Енциклопедія сучасної України (з	Українська мова,
2001 р. вийшло 9 томів із 25)	Сучасна лінгвістика
	Мала фразеологічна,
	Літературознавча.

Реєстри енциклопедичних словників включають понад 1-2 тис. одиниць і більше.

Лінгвістичні словники подають лінгвістичну інформацію про слово: з'ясовують значення, їх виникнення, особливості будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з лексемами інших мов, подають ілюстрації.

Порядок розташування мовного матеріалу – алфавітний або гніздовий.

Лінгвістичні словники бувають одно-, дво-, багатомовні.

В одномовних словниках мовні одиниці подаються в певному аспекті, тому є багато різновидів: тлумачні, етимологічні, історичні, іншомовних слів, орфоепічні, орфографічні, діалектні, словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, фразеологічні, словники мови письменників (див. відповідні теми). Наприклад, лексикографована мова Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Франка. Різновидом авторських словників є конкорданси – словники видатних постатей. Перші з них присвячені мові поетичних творів Т. Шевченка, роману "Перехресні стежки" І. Франка, творам Г. Сковороди.

Близькі до тлумачних словників тезауруси, що якнайповніше охоплюють лексичний склад мови за семантичними розрядами, полями, наприклад, *всесвіт – жива природа – рослинний світ – людина*. В українській лексикографії словником-тезаурусом є Украинский семантический словарь (1990 р.).

Найпопулярніші за частотою звертання – двомовні перекладні словники, наприклад, є Польсько-український словник у 2-х т. (понад 100 тис. польських слів перекладено українською мовою), 1960 р.; Болгарсько-український словник І. Стоянова та О. Чмиря, 1988 р. 2013 р. закінчено видання Російсько-українського словника у 4-х т.

Серед багатомовних словників є кількомовні термінологічно-перекладні словники: Українсько-латинсько-російський словник, 1960 р.; П'ятимовний тлумачний словник з інформатики, 1996 р.

В українській лексикографії є специфічні словники:

Словники рим;

Словник стійких народних порівнянь, 1994 р.;

Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу, 2003 р.;

Словник скорочень в українській мові, 1998 р.;

Словник асоціативних означень іменників, 1989 р.;

Словник епітетів української мови, 1998 р.;

Власні імена людей. Словник-довідник (виходить з 50-х років ХХ ст.);

Ім'я дитини в українській родині, 1993 р.;

Словник гідронімів України, 1979 р.;

Словник-довідник з культури української мови, 1996 р.

У лінгвістичних словниках можуть поєднуватися кілька аспектів, як-от:

Короткий російсько-український словник контрастивної лексики, 2002 р.;

Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ, 1996 р.;

Російсько-український словник іншомовних слів, 1993 р.;

Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, 1985 р.;

Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, 2001.

На часі – створення універсальних словників, що поєднують тлумачний, перекладний, етимологічний, орфографічний аспекти, відображають системні

зв'язки слів, граматичну характеристику і сполучуваність реєстрових слів. Є вже дві такі праці з реєстрами до 60 тис. одиниць. Універсальність характерна для словників серії "Бібліотека державного службовця", для енциклопедій – Енциклопедія етикету ділової людини (1997 р.), Мала філологічна енциклопедія (2007 р.). Лексикографічна традиція одномовних словників останніх років показує, що в енциклопедії все більше уваги приділяється мовній інформації, а в лінгвістичних словниках збільшується енциклопедичність (наприклад, у Великому ТССУМ є елементи енциклопедичності).

Актуальними напрямками сучасного українського словникарства є такі:

- розвиток фундаментальної тлумачної, перекладної, навчальної, комплексної лексикографії;
- комп'ютеризація словникарської праці;
- розвиток лексикографічної критики.